

אין עניות במקום עשירות

ז. כללים בדברי ראשונים ואחרונים	פתיחה
1. בלעדיות למקדש	א. בגדי כהונה
2. עבודה	ב. עשייה בצמצום
3. הוצאה קבועה	ג. השתכרות בדבר של קודש
4. כלי שרת	ד. השקאת התמיד בכוס של זהב
5. הוצאה מועטת מול הוצאה מרובה	ה. היחס שבין המקרים השונים
סיכום	ו. בין 'אין עניות במקום עשירות' ובין 'התורה חסה על ממונם של ישראל'

פתיחה

המושג 'אין עניות במקום עשירות' (להלן: אעב"ע) מופיע במספר מקומות בש"ס בהקשר למקדש. משמעותו הפשוטה של המושג היא שבמקום המקדש תקן ההתנהגות הוא כזה המבטא עושר ולא עוני.

במאמר זה ננסה לברר את משמעותו של כלל זה, את היקפו ועניינו, ואת היחס שבינו ובין כללים אחרים, שלכאורה סותרים אותו. כמו כן, נבחן האם ישנה עקביות בהפעלת הכלל, ומה המשותף לכל המקומות שהוא מוזכר בהם.

א. בגדי כהונה

מובא בגמרא:

ת"ר: בגדי כהונה אין עושין אותם מעשה מחט אלא מעשה אורג, שנאמר: "מעשה אורג". נתגעלו, אין מכבסין לא בנתר ולא באהל. הא במים מכבסין! אמר אביי, ה"ק: הוגעו במים - מכבסין אותו בנתר ואהל, הוגעו לנתר ואהל - אף במים אין מכבסים. ויש אומרים: אין מכבסין אותן כל עיקר, שאין עניות במקום עשירות. (זבחים פח ע"א).

יש אם כן מחלוקת לגבי בגדי כהונה שהתלכלכו: אביי סובר שמנקים אותם ומחזירים אותם למסלול העבודה, ויש אומרים שאין מכבסים אותם, אלא עושים מהם פתילות,¹ כיון שאעב"ע.²

מי שסובר שזורקים את הבגדים שהתלכלכו, טוען שבמקום המקדש אין להתנהג כמי שיש לו חוסר, אלא כעשיר. ואפשר להבין זאת בשני אופנים:

א. ניקוי בגד אף פעם לא מחזיר את הבגד למראהו הקודם קודם שהתלכלך, ואין זה מכוון שבמקום עשירות יעבדו בבגד כזה.³

ב. הניקוי אמנם יחזיר את הבגד למצבו הקודם, אולם, במקדש יש להביע עושר ושפע, ולכן זורקים את הבגדים - כאות לכך שאלו דברים של מה בכך, ובמקום עשיר כמקדש אין לדקדק ולהקפיד על חיסכון בממון.⁴

נראה, שהדגש הוא לא על שלילת העניות, שהרי בכיבוס בגד אין מעשה עניות כלשהו, שהרי גם אדם בעל ממון מכבס את בגדיו ולא זורקם אחר לבישה אחת. הדגש הוא על

-
- 1 משנה בסוכה נא ע"א, וכן פסק הרמב"ם (הלכות כלי המקדש פ"ח ה"ה).
  - 2 הגמרא ביומא (יב ע"ב) לומדת שבגדים שחוקים כשרים, ועיין שם בתוספות (ד"ה ילבש) שמסביר, שהפסוק מלמד שאעב"ע אינו מעכב, ואין עושים כל שנה בגדים חדשים.
  - 3 עיין תשובה מאהבה (סימן ד, אות ב) שהקשה, מדוע הרמב"ם (שם) לא מזכיר בהלכה לגבי בגדים שנתלכלכו, את הטעם של 'אין עניות' ולעומת זאת לגבי סכין שנפגם, על אף שבגמרא לא מובא הטעם של אעב"ע, בכל זאת מביא הרמב"ם טעם זה. והסביר, שאביי בגמרא סובר שמכבסים את הבגד, כיון שבדבר הצריך כיבוס קל אין ניכר שכיבסוהו ולא נשאר רושם על הבגד וממילא אין בזה משום עניות, אבל דבר הזוקק נתר ואהל וכו', אותו אין מכבסים כי נשאר רושם וישנה בעיה של "לכבוד ולתפארת". הרמב"ם, מבאר התשובה מאהבה, מדבר בכהאי גוונא שנתלכלך הרבה, ודבריו מתייחסים להלכה שלפני כן (ה"ד), שבגדי כהונה צריכים להיות חדשים, משום "לכבוד ולתפארת". ומסביר התשובה מאהבה שהיחס בין "לכבוד ולתפארת" ובין אעב"ע הוא, שהראשון מתייחס למראה בפועל והשני מתייחס לפעולת הכיבוס, ואביי, מקבל את עניין המראה, אבל אינו מקבל את הטענה שפעולת כיבוס יש בה משום עניות. אנו רואים מכאן, שהתשובה מאהבה מתייחס בעצם לשתי ההבנות שהעלינו, הן להבנה שנשאר רושם על הבגד, שזה נכון בכלל הדורש נתר וכו', והן לטענה על עצם הכיבוס, שאותה אביי לא מקבל.
  - 4 ונראה יותר כטעם זה, שהרי המשנה שם ריש פרק י"א, מדברת על דם חטאת שנתז על הבגד שטעון כיבוס. ונראה שאחרי שמכבסו אין משליכים את הבגד, כלומר, אם כבר כיבסו את הבגד, ובנידון דידן כיוון שניתז עליו דם חטאת, אין משליכים אותו. מוכח אם כן, שהמוקד הוא בעצם הכיבוס, שהרי אם המוקד במראה הבגד אחרי הכיבוס, היה להשליך את הבגד שניתז עליו החטאת אחרי הכיבוס.

הבלטת העשירות; בית המקדש הוא מקום של עושר ואין לנהוג בו באופן הרגיל, אין לעשות את החשבונות הרגילים של חיסכון ואפילו אם מדובר בחיסכון נורמלי.

בדברי החולקים אפשר להציע שתי אפשרויות:

- א. אפשר שאינם מקבלים את הכלל של אעב"ע.
- ב. ואפשר גם שאינם סוברים שכיבוס בגד משדר עניות, זה מעשה נורמלי שגם עשירים נוהגים אותו.

ב. עשייה בצמצום

המשנה בשבת (קב ע"ב) אומרת, שהבונה כל שהוא חייב. הגמרא שם מבררת היכן מצאנו במשכן עשייה של כל שהוא, ואביי מתרץ, שצובעי הצמר צמצמו במלאכתם, כלומר הכינו את כמות הצמר המדוייקת שהייתה נחוצה לצורך העבודה שעסקו בה. וכאשר היו צריכים להכין בגד שדרש רק מעט צמר, היו צריכים להכין מעט סממנים. וכמו שעני עושה לעצמו רגליות לכירה קטנה, כך היה במשכן, שעשו רגליות לכירה קטנה לצורך הסממנים.

רב אחא בר יעקב משיב לאביי: "אין עניות במקום עשירות". ומבאר רש"י, שלא עשו דברים בצמצום (לענייננו, צמר), אלא עשו די והותר - וגם כשהיו צריכים צמר לבגד קטן, הכינו צמר בשפע. ולכן לא התאפשר מצב שבו היה חסר צמר, שהרי מייד לקחו צמר בשופי ולא בצמצום.⁵

אם נאמר שאביי חולק על רב אחא, ולא השתכנע מתשובתו, יהיה עלינו לומר שאביי כלל לא מקבל את הכלל של אעב"ע. זאת מפני שבניגוד למקרה של כיבוס בגדים שדנו בו לעיל, במקרה של עשייה בצמצום לא ניתן לטעון שאין בו בחינה של עניות. טיעון מעין זה אין בו ממש.

ג. השתכרות בדבר של קודש

בגמרא בכתובות (קו ע"ב) מובאת מחלוקת בין רבי ישמעאל ורבי עקיבא בעניין מותר שיירי לשכה. רבי ישמעאל סובר שקונים בו יינות ושמנים ומוכרים אותם, והשכר

---

⁵ ההתנדבות למשכן גם היא הייתה מעבר לנצרך: "והמלאכה היתה דים" (שמות ל"ו, ז). נראה שרש"י בדיוק לשונו "דיים והותר", רומז שזה המקור לכלל. הכלל מסביר מדוע ההתנדבות הייתה מרובה יותר מהנצרך, שהרי הכינו בשפע ולא דייקו וצמצמו למדוד מהי הכמות הנחוצה.

להקדש. ורבי עקיבא סובר שאין משתכרין בשל הקדש. ומבארת הגמרא את דעת רבי עקיבא:

מאי טעמא לא? אין עניות במקום עשירות.⁶

רבי עקיבא טוען שפעולות מעין אלו, של 'עסקים' במסגרת בית המקדש, משדרות מחסור וצורך, ואין זה מתאים לבית המקדש שהוא מקום עשירות.

לכאורה טענתו של רבי עקיבא תמוהה, שהרי כל קיומו הכספי של בית המקדש מבוסס על תרומות: תרומות הלשכה, מחצית השקל, ותרומות לבדק הבית. אם כך, במה שונה השתכרות בשל הקדש? כנראה שיש להבחין בין פעילות יזומה מצד הלשכה, ובין התנהלות שוטפת. אכן, כל כספו של בית המקדש מגיע מכספי הציבור (משלם המיסים), אולם אין זה מפחית ממעמדו של הבית - אדרבה, זה חלק מעוצמתו ומעושרו. זה המקום של כלל הציבור, שהציבור רואה בו כמקום החשוב, ולכן הוא משקיע בו מכספו (ואף מחוייב בכך). אבל כאשר ישנה מכירה מטעם הגזברים יש בזה משום זילות, שמתקיימת מכירה פומבית לצורך רווחי בית המקדש, וזה מעשה של 'עניות'.

אפשר לפרש את דעת רבי ישמעאל לפי שתי ההבנות שהצענו לעיל:

א. רבי ישמעאל אינו מקבל את הכלל של אעב"ע.

ב. הוא אינו רואה במכירה זו מעשה עניות מן הטעם שהעלינו, שהרי כל כספי הבית הם מתרומות ונדבה, ואין זה שונה ממכירה לצורך רווחים.

ד. השקאת התמיד בכוס של זהב

הגמרא בתמיד (כט ע"א) מדברת על גוזמות בלשון התורה, הנביאים והחכמים. לגוזמה בדברי חכמים מביאים כמה דוגמאות, ועליהן אומר רבא שזו גוזמה:

1. היו פעמים שהיו על התפוח כשלש מאות כור (משנה שם כח ע"ב).

2. השקו את הכבש שיועד להיות קרבן התמיד בכוס של זהב (משנה שם ל ע"א), כדי שיהיה נוח להפשיטו.

רבי ינאי מביא עוד שתי דוגמאות ללשון גוזמה, מלבד התפוח:

---

⁶ הירושלמי (שקלים פ"ד ה"ב) מביא הסבר אחר בשיטת רבי עקיבא. ולהסבר זה, רבי עקיבא לא רואה בעיה עקרונית בהשתכרות בשל הקדש.

3. הייתה גפן של זהב שעמדה בראש ההיכל (שהייתה גדולה מאוד).

4. הפרוכת הייתה גדולה מאוד ומפוארת.

הגמרא אומרת שרבי ינאי לא סובר כרבא, שהרי רבי ינאי לא מנה את השקאת התמיד בכוס של זהב ברשימת הגוזמות. והטעם: "אין עניות במקום עשירות". ומבאר רש"י: "ולא גוזמא, דכל מעשיהם בעושר ושררה".

ויש לשאול, מדוע לגבי הגפן והפרוכת לא אומר רבי ינאי שכל מעשיהם בעושר ושררה, כפי שאומר לגבי כוס של זהב? נראה שההבדל הוא, שהשקאת התמיד זו עבודה נצרכת,⁷ ולא מכובד לעשותה בכלים פשוטים. אולם שאר הדוגמאות אינן קשורות לעבודה השוטפת שבמקדש: התפוח מתאר תיאור מוגזם של כמות הקרבנות שהוקרבו, ואין לזה קשר לאופיו החשוב של המקדש, שהרי רוב הקרבנות באים על ידי הציבור. הגפן היא קישוט יפה, וגם ללא קישוט זה היה בית המקדש מקום מפואר; ועוד, שנראה שכאן הגוזמה שמצביעה עליה הגמרא, איננה מצד היוקרה שבדבר, אלא מצד הגודל הדמיוני שלו. וכן לגבי הפרוכת, הגוזמה היא בגודל (שלש מאות כוהנים מטבילים אותה), ולא בפאר שלה.

מדוע רואה רבא גוזמה בהשקאת התמיד בכוס של זהב? רבא טוען, שהשקאת התמיד איננה פעולה הכרחית - עושים זאת רק כדי שיהיה נוח יותר להפשיט את התמיד; ואם כן, מה לזה ולכוס של זהב?

כמובן, אפשר לומר שרבא חולק על הכלל של אעב"ע, וכבר העלינו לעיל אפשרות זו. אך אם נרצה לומר שאינו חולק, צריך לומר, שלדעתו אומרים אעב"ע בדברים הקשורים לעבודת המקדש, וכפי שנראה להלן.

ה. היחס שבין המקרים השונים

נסכם את המקרים שראינו:

1. אין מכבסים בגדי כהונה שהתלכלכו.
2. אין משתכרים בשל קדש.
3. אין עשייה בצמצום לצורך המקדש.

---

7 לא במובן של עבודה המחייבת כארבע עבודות.

4. משקים את התמיד בכוס של זהב.⁸

הזכרנו לעיל את מחלוקת רבי ינאי ורבי ביחס להשקאת התמיד בכוס של זהב, האם זו גוזמא או לא. דעת רבי ינאי שטוען שאעב"ע, וודאי יכולה להשתלב גם עם הדוגמאות האחרות. אולם צריך עיון לגבי דעת רבא שסובר שזו גוזמא, ועל פי דברינו, הטעם שאין אומרים בכהאי גוונא אעב"ע, הוא משום שאין זו פעולה הכרחית. לא ברור, אם כן, מה יאמר רבא לגבי המקרים האחרים שהבאנו, האם בהם יסכים רבא שאומרים אעב"ע?

קשה לסווג את המקרים השונים לקבוצות, אולם בקווים כלליים אפשר לומר, שדוגמאות 2 ו-3, מדברות על המקדש כגוף - על התנהלותו הכללית. ואילו שאר הדוגמאות מדברות על הפעולות בתוך המקדש - עבודות היום יום במקדש.

ניתן לומר, שהחולקים על דוגמאות 2 או 3 לא יחלקו בהכרח על שאר הדוגמאות, וכן להפך:

אפשר לטעון, שאין לשדר עניות בעשייה היומיומית של המקדש ואין להתעסק בקטנות, אבל בניהול הלוגיסטי של המקדש, שם לא שייכת התנהגות של עושר, לכן יש לדאוג לכספים למקדש וכן אין להפריז בעשייה לצורך המקדש. במילים אחרות, בעשייה שבתוך המקדש, אין לנהוג ב'עניות'; אבל בעשייה לצורך המקדש, אין שייכת 'עניות' כעין זו.

ואפשר לטעון להפך, שדווקא בניהול הכללי של המקדש אין לחסוך ואין לשדר מצוקה - עניות, אבל בעבודת המקדש עצמה, אין מקום ל'בזבזים' מיותרים, מפני שגם ללא 'בזבזים' אלו, בית המקדש נשאר בפארו.⁹ ובמילים אחרות, הביטוי לעשירות בולט יותר במבנה החיצוני, הייצוגי, של המקדש - ולא בפרטים הקטנים במעשי היומיום; 'בזבז' בעבודת המקדש, אינו מעיד על עושר.

ו. בין 'אין עניות במקום עשירות' ובין 'התורה חסה על ממונם של ישראל' במספר מקומות מביאה הגמרא את הכלל: "התורה חסה על ממונם של ישראל". הגמרא במנחות עו"ב מביאה מקור לדין זה: הגמרא אומרת שלחם הפנים היה עשוי

---

8 גם לגבי שמירת המקדש נאמר כלל זה של אעב"ע. עיין רש"י בתמיד כה ע"ב ד"ה בשלשה.
9 זריקת הבגדים והשמן, וכן השקאת תמיד בכוס זהב הן לא עשירות אלא עשירות מוגזמת, השחתה שלא לצורך ובזבז.

גם מחיטה, כלומר, מקמח פשוט; אבל שאר המנחות לא הכילו חיטה "מפני החיסכון". ומסבירה הגמרא מהו "מפני החיסכון" - התורה חסה על ממונו של ישראל. ומפרש רש"י (ד"ה לפי)¹⁰ שחיטה זולה יותר, וכיוון שכמות לחם הפנים היא גדולה, ומביאים לחם חדש בכל שבת - הרי שיש כאן חסרון גדול, ולכן התורה התירה להשתמש גם בחיטין סתם ללחם הפנים; אבל שאר מנחות שהן מועטות ואינן באות תדיר, יש לעשותן מסולת.

הגמרא מביאה רמז לדין זה מספר במדבר (כ', יא): "והשקית את העדה ואת בעירם". מהתוספת "ואת בעירם" מתברר שגם לבהמות דואגת התורה, ומכאן שהיא חסה על ממונם של ישראל.

מקור נוסף¹¹ אנו מוצאים בתורת כוהנים¹² לגבי פינוי בית המצורע. רבי מאיר אומר שהציווי לפנות את הכלים לפני בוא הכוהן לבית קשה כדי שלא ייטמאו קשה, שהרי כלי מתכות ועצים ניתן להטביל. והוא מבאר שהתורה התכוונה רק לכלי חרס (שטהרתם רק בשבירה), כיוון שחסה על ממונו של המצורע.¹³

---

10 על הדף כאן מופיעים שני פירושים המיוחסים לרש"י, ובשניהם מובא נימוק זה - בפירוש רש"י מכתב יד, פירוש זה מופיע בד"ה התורה חסה.

11 לדין 'אין עניות במקום עשירות' לא מצאנו רמז בתורה. ועיין במאמרו של יוסי צוריאל (עלון שבות 91, עמ' 40) שמביא את המשנה במנחות (פג ע"ב) האומרת שהקרבות באים מן המובחר. הרמב"ם (הלכות איסורי המזבח פ"ז ה"א) מביא מקור לדין זה: "הרי נאמר בתורה 'והבל הביא גם הוא מבכורות צאנו ומחלביהן' (בראשית ד', ד)... והוא הדין לכל דבר שהוא לשם הא-ל הטוב שיהיה מן הנאה הטוב, אם בנה בית תפילה... האכיל רעב, יאכיל מן הטוב... וכן הוא אומר: 'כל חלב לה' (ויקרא ג', טז)". ויוסי צוריאל טוען, שהרמב"ם בעצם מביא מקור לדין אעב"ע. אולם נראה שאין קשר בין הדברים: הדין המובא ברמב"ם מדבר על כך שדברים הנעשים לשם ה' יש לעשותם מן המובחר, אך אין זה מקור לכך שבכל הקשור למקדש יש מקום להוצאות יתרות, ולבזבז. ועוד, שהרי הרמב"ם לא מדבר רק על קרבנות אלא גם על שאר מצוות ודינים, ואילו דין אעב"ע שייך אך ורק למקדש. ומדברי התוספות ביומא יב (ד"ה ילבש), שנזכרו לעיל בהערה 2, משמע שדין אעב"ע הוא דין תורה, עד שצריך פסוק המתיר שחקין עיין שם, וכן משמע מהסוגיה שם.

12 מצורע פרשה ה' ה"ב, וכן במשנה נגעים (פ"ב מ"ה).

13 רש"י (ראש השנה כז ע"א ד"ה התורה חסה) מאמץ את המקור המובא בתורת כוהנים ובמשנה. ועיין בטורי אבן ובערוך לנר שם שדנים בדבריו, ומדוע העדיף את התורת כוהנים על פני הגמרא במנחות. עוד עיין נודע ביהודה (מהדו"ת, סימן קס) ובמצפה איתן (שם בראש השנה).

לכאורה, הקשר בין שני המקורות לדין 'התורה חסה' בעניין רכיבי המנחות קשה, מפני שאף על פי שאנחנו אומרים שיש לדאוג לבהמות ולמנוע הפסד ממון ואפילו קטן, עדיין יש מקום להוציא הוצאה גדולה שיש בה חיסור ממון לצורך דבר גדול וחשוב כבית המקדש. וצריך עיון.

השאלה המרכזית היא מה היחס שבין שני כללים אלו, שנראה שההתנגשות בניהם בלתי נמנעת. בגמרא במנחות ישנה מחלוקת המתבססת על שני כללים אלו.

הגמרא במנחות מביאה מחלוקת כיצד נעשתה מדידת כמות השמן המספיק למנורה:

ושיערו חכמים חצי לוג מאורתא עד צפרא. איכא דאמרי, ממעלה למטה שיערו, ואיכא דאמרי ממטה למעלה שיערו. מאן דאמר ממטה למעלה שיערו, התורה חסה על ממונם של ישראל; ומאן דאמר ממעלה למטה שיערו, אין עניות במקום עשירות (פט ע"א).

המחלוקת היא, האם כשיערו חכמים שיעור חצי לוג, הם עשו זאת באופן שמילאו את הנר בשמן, ובבוקר נשאר שמן בנר, ובלילה שני הורידו מכמות השמן ובדקו וכן הלאה, עד שהגיעו לכמות הרצויה. ואת השמן שנשאר בכל בוקר (עד שהגיעו למידה הנכונה) זרקו; או ששיערו מלמטה למעלה, כלומר, ככל פעם הוסיפו לשמן, עד שהגיע לשיעור הנכון.

כאן המחלוקת מוצגת באופן ברור, מאן דאמר אחד מבסס את שיטתו על הכלל של 'התורה חסה על ממונם של ישראל', ומאן דאמר שני מבסס את כללו על 'אין עניות במקום עשירות'.

האם כל צד אינו מקבל את הכלל השני? דהיינו, האם לפי מי שמאמץ את הכלל של חסה התורה, אין מקום לכלל של אין עניות, הוא סותר אותו וכן להפך? או שמא נאמר שישנם מקרים שלא תהיה בהם מחלוקת? כגון, באותם מקרים שהזכרנו לעיל ושהם לא הייתה מחלוקת על הדין שהובא.

היה אפשר להציע, שרק במקרה של שמן סובר אותו מאן דאמר שלא שייך כאן הכלל של אעב"ע, אלא דווקא הכלל של 'חסה התורה'. וההסבר, שלגבי בדיקת השמן באופן שהשארית תיזרק, יש בזה בזבזנות, שהרי אפשר לבדוק באופן אחר. אבל לגבי שאר הדברים, אי אפשר להתייחס אליהם כבזבזנות, אלא כסטנדרט אחר, ונפרט:

הדין שלא משתכרין בהקדש הוא הכרחי, מפני שאופיו של בית המקדש לא מאפשר סוג כזה של פעילות, וכפי שהזכרנו.

לגבי הדין של השקאת תמיד בכוס של זהב - אכן היה אפשר להשקותו בכוס זולה יותר, אולם עדיין אין זה מוגדר כבזבזנות, משום שבמקום כבית המקדש, כוס של זהב איננה דבר חריג, גם כשהיא נצרכת לפעולה פחות חשובה. כל המקדש מלא בפאר, יש מזבח הזהב וכפורת ומנורה, ושולחן הזהב ועוד. (ועוד, שאולי מדובר על שימוש בכוס קיימת לצורך השקאת התמיד, ולא על ייצור כוס מיוחדת להשקאת התמיד, ואם כן, מלכתחילה אין במקרה זה כל התנגשות עם 'חסה התורה').

גם הדין שלא מצמצמים לצורך המקדש, אינו בזבזנות, אלא שלצורך המקדש אין לעשות בצמצום אלא ברווח, וכיאה למקום עשירות.

הדין של בגדי כהונה קצת קשה, שהרי כאן לכאורה ישנו בזבז, במקום לכבס את הבגד משליכים אותו, וכפי שהזכרנו, גם עשירים מכבסים בגדיהם. אפשר לומר, שבבגדי כהונה בעצם אין אופציה חלופית, משום שהאופציה של כיבוס איננה שייכת, שאין זה מתאים להשתמש בבגד מכובס במקום עשירות. אבל בשמן למנורה ישנה אפשרות חלופית, שהרי אפשר למדוד מלמטה למעלה, אם כן, בעשייה מלמעלה למטה יש משום אי חיסכון בממונם של ישראל.

ובמילים אחרות, מצד תוכן הפעולה, אין הבדל מהותי הנראה לעין בין בדיקה מלמעלה ובדיקה מלמטה, ולעומת זאת בשאר המקרים ההבדל בולט.

נראה, שלאור הגמרא במנחות והחלוקה שעשינו, ניתן להציע שתי משמעויות למושג 'אין עניות במקום עשירות', ואולי בזה נחלקו האמוראים בגמרא במנחות:

א. אין לנהוג במנהגי עניות במקום עשירות - ולכן אין לצמצם, ויש לעשות בפאר. הדגש הוא על העניות, שלא לנהוג במנהגי עניות.

ב. אין עניות במקום עשירות כפשוטו, כלומר, במקום עשירות יש רק עשירות - ולכן אין להתחשב בשום שיקול של חיסכון, ומודד מלמעלה למטה, משליך בגד שהתלכלך וכדומה. הדגש כאן הוא על העשירות, שיש לנהוג בעשירות.

ז. כללים בדברי ראשונים ואחרונים

הראשונים והאחרונים הציבו תנאים וכללים הקובעים מתי אנו אומרים אעב"ע, ומתי אומרים 'התורה חסה':

1. בלעדיות למקדש

המשנה בראש השנה אומרת:

שופר של ראש השנה של יעל פשוט, ופיו מצופה זהב... וכתעניות בשל זכרים
כפופים, ופיהם מצופה כסף (כו ע"ב).

ושואלת הגמרא:

מאי שנא התם דזהב, ומאי שנא הכא דכסף? איבעית אימא, כל כנופיא דכסף הוא...
ואיבעית אימא, התורה חסה על ממונם של ישראל. התם נמי נעביד דכסף! אפילו הכי,
כבוד יו"ט עדיף (כז ע"א).

גם כאן אנו מוצאים התנגשות בין שני כללים: 'התורה חסה', וכבוד יום טוב. והגמרא
מכריעה שכבוד יום טוב עדיף.

יש לציין, שהגמרא איננה אומרת שכבוד יום טוב מסלק את הבעיה של בזבוז
ממון, או שבשביל כבוד יום טוב אין זה מוגדר בזבוז, אלא הגמרא אומרת: 'אפילו
הכי', כלומר, למרות שאין כאן חיסכון בממון ישראל, כבוד יום טוב עדיף.

הטורי אבן (ד"ה התורה) מקשה על אותו מאן דאמר במנחות שמעדיף את אעב"ע
על פני 'התורה חסה', שהנה הגמרא כאן אומרת במפורש שאין אומרים אעב"ע משום
'התורה חסה', שהרי דין שופר עם חצוצרות בתענית הוא רק במקדש.

ומיישב הטורי אבן, שלמרות שהשופר היה במקדש, אין הוא שייך דווקא למקדש,
שהרי תוקעים גם בגבולין. יוצא אפוא, שלפי הטורי אבן, הכלל של אעב"ע שייך רק
בדברים שנובעים מהמקדש ושייכים אליו בלעדית.

אמנם הדין של כסף שייך רק במקדש ולא במדינה, כלומר, בגלל המקדש עושים
את השופר יפה יותר. אבל עדיין, אין עושים אותו במלוא הפאר (זהב) כמו שמוצאים
בדברים אחרים, ומה שמצפים את השופר של ראש השנה בזהב, זה רק משום יום
טוב, ולולי יום טוב היו מצפים אותו כסף.

אולם, נראה שכל מה שהעלינו בשם הטורי אבן מתאים לתירוץ השני שבגמרא,
אך לא לתירוץ הראשון. הטענה של התירוץ הראשון היא, שכל תקיעה של איסוף היא
בשל כסף,¹⁴ אבל בראש השנה שהתקיעה היא לא של איסוף, תקעו בשל זהב. מדוע
בראש השנה תקעו בשל זהב? לכאורה, הסיבה היא שהתקיעה היא בבית המקדש
ואעב"ע. כלומר, עקרונית גם בתעניות היה צריך לתקוע בשל זהב מפני שאעב"ע,

---

14 "עשה לך שתי חצוצרות כסף" (במדבר י', ב).

ותוקעים בשל כסף מסיבה צדדית, שזו תקיעה של איסוף, אבל התקיעה בראש השנה נשארת כדין הבסיסי, בשל זהב, מפני שאעב"ע.

קשה לומר שהטעם של זהב בראש השנה הוא משום כבוד יום טוב, שאם כן אין צורך בטעם של 'כנופיא' בתעניות, מספיק לומר שאין זה יום טוב.

2. עבודה

הגמרא ביומא לט ע"א אומרת שהקלפי של גורלות שני השעירים הייתה של חול והייתה עשויה מעץ. ומקשים, מדוע שלא יקדש את הקלפי? הגמרא עונה, שלא מצינו כלי שרת מעץ. שואלת הגמרא, מדוע לא נעשה את הקלפי מכסף או זהב? והגמרא עונה: "התורה חסה על ממונם של ישראל".

וקשה, במה שונה הקלפי משאר כלי שרת שאותם לא עשו מעץ? ובמה שונה הקלפי מהשולחן והמנורה שנעשו מזהב? מדוע בהם התורה לא חסה על ממונם של ישראל?

הריטב"א¹⁵ נותן שלשה הסברים מדוע דווקא כאן התורה חסה על ממון ישראל. לא ברור אם כל אחד מהתירושים עומד בפני עצמו או שצריך את שלשת התנאים יחד:

א. הגרלת השעירים אינה עבודה כלל.

ב. הגרלת השעירים נעשית פעם אחת בלבד.

ג. אין הקלפי מדאורייתא.¹⁶

לפי הטיעון הראשון, הכלל של אעב"ע שייך רק בעבודות המקדש או בדברים הקשורים למקדש עצמו (וכפי שהזכרנו, להשתכר בקדש וכו'). הסבר זה יפה גם לגמרא בראש השנה, כיון ששופר אינו עבודה, ממילא אין חל הכלל אעב"ע, אלא הכלל 'חסה התורה'.

לפי הטיעון השני, כיון שהגורל על השעירים מוטל פעם אחת בשנה, אין להשקיע בזה הרבה כסף. והסברא, שבדבר שאינו בשימוש השוטף אין משום פגיעה בעושרו של בית המקדש, ואין זו עניות. רק בדבר שמשותפים בו תדיר יש קפידא לעשותו מכובד

---

15 שם ד"ה התורה חסה.

16 עיין במהדיר על הריטב"א שם שמביא דעות חלוקות בדבר.

ויפה, כי לא שייך שינהגו עניות תדיר במקום העשירות. ולגבי שופר בתעניות - אכן, אין זה מעשה קבוע במקדש, אבל ייתכן שיקבעו תענית כמה פעמים באותה שנה.

מה נאמר לגבי בדיקת כמות השמן למנורה, הרי זה מעשה חד פעמי כפשוטו, ששכיחותו קטנה הרבה יותר ממעשה של פעם בשנה?

נראה שיש לחלק בין אופן המעשה, ובין החפץ שנעשה בו המעשה. בשמן אנו מדברים על אופן המעשה, האם המעשה חסכני או בזבזני. כשמדובר על אופי המעשה, אנו אומרים שבמקדש אין מקום לחסכנות כזו, על אף שהמעשה חד פעמי. אבל בקלפי אנו מדברים על החפץ, האם לעשותו מזהב; וכאן אפשר לומר, שבשביל פעם בשנה אין לעשותו משל זהב. אופי המעשה מבטא צורת התנהגות, ובמקדש לא מתאימה התנהגות של 'עוני'; אבל בחפץ, שמשמשים בו באופן חד פעמי, לא בא לידי ביטוי ה'עוני'.

הטיעון השלישי מחלק בין דבר שהוא מדאורייתא ודבר שהוא מדרבנן. וקשה, מה המקום לחלוקה זו, שהרי הכלל אעב"ע לא אמור להבחין בין דאורייתא ודרבנן, כי במקום עשירות לא שייכת עניות בכל מקרה. גם הטיעון שמחלק בין עבודה ולא עבודה קשה, שהרי בסופו של דבר זה מעשה שנעשה במקדש (ורק במקדש). ונראה, שאכן ה**טורי אבן** שהבאנו לעיל אינו מקבל את החלוקה הזו בין עבודה ושאינה עבודה - שאם כך, היה אומר זאת בשופר.

אולי צריך לומר שהריטב"א סובר שצריך את כל שלשת התנאים יחדיו ואין הם עומדים כל אחד בפני עצמו. כאשר הדבר גם אינו עבודה, וגם חד שנת, ובנוסף לכך אינו מהתורה, אז אין אומרים אעב"ע.

ואפשר לומר, שיש שני מוקדים ביחס למקדש שבהם ישנה הקפדה שלא תהיה עניות: מוקד אחד הוא ההתנהלות הכללית (לוגיסטית) של המקדש, כגון השתכרות בשל קודש. המוקד שני הוא עבודת המקדש. צריך שהעבודה תיעשה בעושר ולכן כלי השרת היו מזהב,¹⁷ ולכן אין מכבסים את בגדי הכהונה המשמשים לעבודה.

גורל השעירים לא קשור למוקדים אלו, וכיון שהגורל אינו עבודה, אין רואים אותו חלק מהמקדש, וממילא אין כאן דרישה לעשירות.

---

17 גם בדבר שאינו עבודה ממש, כהשקאת התמיד בכוס של זהב.

3. הוצאה קבועה

המשנה ביומא מג ע"ב אומרת, שבכל יום היה חותה הכוהן את הגחלים במחתה של כסף וביום הכיפורים בשל זהב. ומסבירה הגמרא (מד ע"ב) שבכל יום היה חותה במחתה בשל כסף, משום שחסה התורה על ממונם של ישראל. **רש"י** (ד"ה חסה) מפרש שחיתוי הגחלים מפחיתה את הכלי ומחסרתו, ואם המחתה הייתה של זהב, היו צריכים להחליפה בתדירות גבוהה, וזו הוצאה רבה. ושוב יש לשאול, מה יאמר אותו מאן דאמר במנחות שאין עניות במקום עשירות?

הריטב"א (ד"ה חסה) כותב: "ובכי האי גוונא ליכא למימר אין עניות במקום עשירות". והשאלה היא מדוע? מדוע בכה"ג אין לומר אעב"ע?

נראה, שכאן אנו מדברים על הפסד תמידי ולא על הוצאה חד פעמית, ובכל המקרים שדברנו עליהם, לא מדובר על הוצאה גבוהה מתמשכת. ניקח לדוגמא את השמן למנורה, זו הייתה בדיקה חד פעמית, וכן לגבי השקאת התמיד, ואפילו לגבי בגדי הכהונה, נכון שלכלוך הבגד הוא יותר תמידי, אבל אין הכרח שהבגד יתלכלך, מה שאין כן כאן לגבי חיתוי הגחלים.¹⁸

4. כלי שרת

הנודע ביהודה¹⁹ נשאל מתי אומרים 'חסה התורה' ומתי אעב"ע. הנוב"י טוען שבכלי שרת אומרים אעב"ע, ומה שאינו כלי שרת אומרים בו 'חסה התורה', ומוכיח דבריו מה**התוספות**²⁰ שמקשים על הגמרא בערכין האומרת שהייתה מכתשת שנפגמה ושלחו אומנים מאלכסנדריה לתקנה. ולכאורה קשה, שהרי הגמרא בזבחים פח ע"ב אומרת שאין מתקנים את הכלים. על כך עונים התוספות, שמכתשת של משה (שעליה מדובר) לא הייתה כלי שרת.²¹

---

18 עדיין צריך עיון, שהרי תרומת הדשן שנעשתה כל יום (לפי **הרמב"ם** בהלכות תמידין ומוספין פ"ב ה"י), מלכלכת את הבגד (ועיין **רש"י** ביומא יב ע"ב, ד"ה את השחקין).

19 מהדו"ת קונטרס אחרון, סימן ז.

20 שבועות יא ע"א ד"ה מכל.

21 יש שחולקים על הגדרה זו של הנודע ביהודה, שהרי בגדי כוהן אינם כלי שרת וכן הסנין. עיין **אנצקלופדיה תלמודית** (ערך אין עניות במקום עשירות) והנודע ביהודה עצמו מביא שה**שמות בארץ (יום תרועה** כו ע"ב, ברש"י ד"ה ופיו מצופה) חולק עליו, וסובר שבכל כלי המקדש ולא רק בכלי שרת אומרים אעב"ע. לגבי בגדי כהונה, עיין גם בתוספות בזבחים כ"ד. ד"ה הואיל הסוברים שבגדי כהונה הם כלי שרת (וכן בקידושין נד ע"א ד"ה בכותנות). ולגבי סנין, עיין

הבעיה שנתקל בה הנודע ביהודה, היא לגבי המחתה שנעשתה מכסף וכן החצוצרות. לגבי החצוצרות, הנודע ביהודה אומר שאכן אינם כלי שרת.²² ולגבי המחתה, אומר הנודע ביהודה שכסף אין בו משום עניות, וממילא, במקום שאין גזירת הכתוב לעשות בשל זהב, יש לעשות בשל כסף משום 'חסה התורה', ואין לזה התנגשות עם אעב"ע, שאין בזה עניות.²³

5. הוצאה מועטת מול הוצאה מרובה

בעל תפארת ישראל מעלה חילוק נוסף. התפארת ישראל מתייחס לחלק מהמקומות שהזכרנו שבהם אומרים 'אין עניות במקום עשירות':

דבכולן אינו רק הפסד מועט, דלא חששו לו במקדש... וגם בהא יש מ"ד דגם בהפסד מועט התורה חסה על ממון ישראל... אבל בהפסד מרובה לכולי עלמא גם במקדש חששו לו, דתורה חסה על ממונם של ישראל (שקלים פ"ח מ"ה, בועז אות ג').

ראשית, התפארת ישראל מציב את שני הכללים כחולקים. בהוצאה מועטת עדיין יש מי שסובר שאין אומרים 'אין עניות' אלא 'התורה חסה'.²⁴ אך כאשר ישנו הפסד מרובה, כולם מסכימים שבכהאי גוונא, הכלל 'התורה חסה' גובר על הכלל אעב"ע.

התפארת ישראל טוען שבכל המקומות שבהם הביאה הגמרא את הכלל אעב"ע ההפסד הוא מועט. לא נבחן כאן כל מקרה, אך נראה שהטענה איננה פשוטה. אם ניקח למשל את בגדי הכהנים שאינם עוברים כיבוס, על אף שמשמשים כפתילות, ודאי שיש כאן הפסד גדול, שהרי לצורך הפתילות היה ניתן להשתמש ב בד זול בהרבה מאשר בגדי כהונה.²⁵

תוספות ריש פרק איזהו מקומן, ובכנסת ראשונים שם, וכן שפת אמת שם, ורמב"ם הלכות מעשה הקרבנות פ"ד ה"ז.

22 על פי גישת הטורי אבן מובן, אין זו עבודה מיוחדת למקדש.

23 עוד עיין בשו"ת תשובה מאהבה (סימן ד), הדן בארוכה ביחס שבין אעב"ע והתורה חסה על ממונם של ישראל, ונראה שלא מצא כלל עקבי וברור. בכל אופן, משמע מדברי הנוב"י שהמוקד הוא על העניות ולא על העשירות, וכיוון שבכלי כסף אין עניות אין בזה בעיה, שאילו המוקד היה על העשירות, היה צריך את הדרגה הגבוהה ביותר.

24 עיין שם בהסבר המחלוקת.

25 וכן דוחה את דבריו בתשובה מאהבה שם.

עוד קשה: אם אכן יש מי שסובר שגם בהוצאה מועטת התורה חסה על ממונם של ישראל, מדוע אין הוא חולק בכל אותם המקומות שבהם הגמרא משתמשת בכלל של 'אין עניות'²⁶?

במסכת תמיד, עיקרון זה של הוצאה מרובה ומועטת עדיין נשמר בדברי התפארת ישראל, אלא שמדבריו שם נראה שזהו תנאי נוסף ולא תנאי עצמאי:

דתורה חסה על ממון ישראל. ואע"ג דבזבחים קאמר... משום אין עניות במקום עשירות. נראה לי, דהכל לפי ההפסד והכל לפי כבוד העבודה והכל לפי הצורך

(פ"ה מ"ה יכין אות כ"ז).

כלומר, לא די בכך שהמדובר הוא על הוצאה קטנה, ישנם תנאים נוספים הנצרכים בכדי שנוכל להפעיל את הכלל אעב"ע. התפארת ישראל אינו מדבר על כללים ברורים אלא על צורך וכבוד, והדברים דומים לדברי **מהר"ם** שנביא להלן.²⁷

סיכום

האמור מכל הנ"ל, שעל אף הכללים שהובאו בראשונים ובאחרונים, לא מצאנו כלל אחיד וברור, מתי אומרים אעב"ע ומתי 'חסה התורה'.

וכפי שמובא בספר **זכרון תרועה** למהר"ם בן חביב (ראש השנה כז ע"א):

וזה תלוי בשיקול דעת חכמים לתת הפרש בין דבר לדבר.

---

26 אולי אפשר לומר שכיוון שחלק פעם אחת, אין צורך לחזור על כך.

27 עיין עוד במאמרו של הרב חיים אורי ליפשיץ, **הדרום** מו (תשל"ח), 'אין עניות במקום עשירות', שסוקר דעות נוספות ביחס שבין שני המושגים הללו.